

UOT 528.81

PİRSAATÇAY VƏ GİRDİMANÇAY HÖVZƏSİNİN İQLİMİ¹AĞAYEV TAHİR DÖVLƏT oğlu²MUSAYEVA MƏTANƏT AĞAYAR qızı²ALMƏMMƏDLİ MƏSUD GÜLALI oğlu³ƏLİYEV NURİDƏ FƏRHAD qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-baş müəllim, 3-laborant
e-mail:mesudaz@mail.ru**Açar sözlər: relyef, dağlıq landşaft, iqlim şəraiti, yeraltı sular, hava kütlələri, yağıntılar, çay axımı*

1. Giriş. Nəzərdən keçirilən ərazi fəal surətdə təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilmiş Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşir. Pirsaatçay və Qozluçayın qollarının dərin dərələri Şamaxı yaylasının şimal-qərb hissəsini kəskin parçalamışdır. Geomorfoloji quruluşuna görə ərazi yayla və orta dağlıqdan ibarətdir və yüksək dağlıq relyefi özünü zəif biruzə verir. Baş Qafqaz silsiləsinin mərkəzi hissəsi ilə müqayisədə ərazi daha yastı relyefə malikdir və bu səbəbdən də əkinçilik suayrıcıya yaxın sahələrdə də həyata keçirilir və dağlıq landşaftlar üçün böyük antropogen təzyiqlə məruz qalmışdır. Girdimançay dağlardan çıxan yerdə özünün birinci geniş gətirmə konusunu yaradır və çoxlu axarlara parçalanır. Bu çay yuxarı axımında şərqə dönərək, təxminən 2092,1 m yüksəkliyədək əvvəlcə dar, sonra isə genişlənən dərə ilə axır. Bu sahədə yamaclar hər 100-200 m-dən bir 20-50 m dərinliyə malik yarıqlara parçalanmışdır. Ərazidə yamacların meyilliliyi 40°-80° arasında tərəddüd edir, həm də yamacların aşağı hissəsi daha dikdir. Bu, yamacların qabarıq forması və ətəklərin çay vasitəsilə yuyulması səbəbindən baş verir.

Girdimançay dərəsində genişlənmə və daralmalar Lahıc qəsəbəsinədək davam edir, sonra isə bu dərə kanyon formasını alır.

2. Məsələnin həlli. Atmosfer yağıntıları, xüsusilə, leysan yağıntıları zamanı töküntülər böyük su keçirmə qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq (filtrasiya əmsali 200 və daha çox m/sutka) hərəkətə gəlir. Onların ən hərəkətli dövrü leysan yağıntıları və qarların ərimə vaxtıdır.

İqlim şəraitinin müxtəlifliyinə görə Böyük Qafqaz sistemi Azərbaycanın özünəməxsus ərazilərindən biridir. Burada iqlim şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru və həmçinin şaquli istiqamətdə dəyişir. Eyni zamanda müxtəlif istiqamətlərdən hərəkət edən hava kütlələrinin təsiri özünü göstərir.

Təhlillər göstərmişdir ki, hər iki yamacda qərbdən şərqə doğru yağıntıların miqdarı artır, buxarlanma qabiliyyəti isə azalır (cədv. 1).

Məlumatlar göstərir ki, yağıntıların əksər hissəsi yaz-payız dövrünə düşür və bununla yazlıq bitkilər üçün kifayət qədər rütubət təmin olunur.

Respublikanın dağlıq ərazilərində formalaşan çay axımı ayrı-ayrı dağlıq ərazilər üzrə bir-birindən çox fərqlənir. Belə ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında orta çoxillik dövrdə su sərfi 104,0 m³/san, mülayim azsulu (P=75%) və qıtsulu (P=95%) təminat illərində isə müvafiq olaraq 86,1 və 67,5 m³/san arasında dəyişilir. Cənub yamacda formalaşan su ehtiyatlarının həcmi təminat illərinə müvafiq olaraq 3,2; 2,72 və 2,13 km³ təşkil edir. Bu dağlıq ərazinin Şəki-Zaqatala və Şirvan regionlarında formalaşan çay axımı ehtiyatlarının həcmi uyğun olaraq 1,75 və 1,53 km³-ə bərabər olmuşdur. Mülayim azsulu təminat ilində su ehtiyatlarının həcmi uyğun olaraq 1,41 və 1,31 km³, qıtsulu təminat ilində isə 1,03 və 1,10 km³ təşkil edir.

Cədvəl 1.

Dağ – çöl və yarımsəhra zonalarının iqlim göstəriciləri

Stansiyalar üzrə göstərilən dəniz səviyyəsi hündürlük, m	İl ərzində orta hesabla	Mövsümlər üzrə				Dövlər üzrə	
Şamaxı							
Hava temperaturu, °C	11,1	0,6	9,3	22,1	12,2	18,2	3,4
Yağıntılar, mm	591	130	186	105	170	275	316
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	845	68	160	452	166	674	172
Nisbi rütubət, %	70	191	116	23	102	41	184
Mədrəsə							
Hava temperaturu, °C	11,0	0,6	9,3	22,0	12,1	18,1	3,6
Yağıntılar, mm	636	148	203	106	179	286	350
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	845	68	160	452	166	674	172
Nisbi rütubət, %	75	218	127	23	108	42	203
Mərzə							
Hava temperaturu, °C	10,5	0,1	8,7	21,5	11,5	17,5	3,4
Yağıntılar, mm	379	96	117	60	106	162	217
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	872	75	170	457	170	690	182
Nisbi rütubət, %	43	128	69	13	62	23	119

Cənub yamacın Şirvan regionunda olan çaylarda (Girdimançay və Pirsaatçay daxil olmaqla) orta çoxillik və azsulu təminat illərində yaz daşqınları dövrü çay axımının 36-40%-i, yay azsulu dövründə 19-23%-i və qış qıtsulu dövründə 20-22 %-i keçir. Təhlil göstərir ki, cənub yamacda formalaşan çaylarda yayın azsulu dövründə su ehtiyatlarının həcmi digər ərazilərlə müqayisədə artıqdır. Bu da cənub yamacın yüksək dağlıq əraziyə malik olması ilə izah olunur.

Yüksəkliyin dəyişməsi və sutoplayıcı sahənin genişlənməsi nəticəsində fiziki-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi artır ki, bu da çaya təsir edəcək axımın çay boyu bərabər–proporsional artmasına mane olur. Bunu tədqiq olunan çaylarda aparılan hesablamalardan aydın görmək olur və bu, iqtisadi rayonlar üzrə xarakterik çayların təmsalında cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

İqtisadi rayonlar üzrə xarakterik çayların axım boyu sululuğunun dəyişməsi

Çay	Məntəqə	Sutoplayıcı sahəsi, km ²	Çay axımı m ³ /san	Suyun həcmi, mln.m ³	Axım modulu, l/san, km ²	Su layı, mm
1	2	3	4	5	6	7
Aran iqtisadi rayonu						
Girdiman-çay	Burovdal	78,8	1,26	39,7	16,0	504
	Qaranohur	352	7,70	242,9	21,9	690
	Külülü	453	8,29	261,5	18,3	577
	Mənsəb	727	8,88	280,4	12,2	386
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu						
Pirsaatçay	Şamaxı	407	3,67	115,8	9,02	284
	Tassı	684	3,98	125,5	5,82	183
	Poladlı	995	4,17	131,5	4,19	132
	Mənsəb	2280	6,90	217,6	3,03	95

Yeraltı suların iştirakı ilə başlıca olaraq yağış sularından qidalanan çaylara sutoplayıcı sahəsi 2500 m yüksəkliyə qədər yerləşən çaylar aiddir. Bu qrup çaylar Böyük və Kiçik Qafqazda rast gəlinməklə Lənkəran sahəsini bütünlüklə əhatə edir. Böyük Qafqazda bu qrupa Yan silsilədən və Qobustandan axan çaylar daxildir. Qar suları hesabına qidalanma cuzi olub, illik axım həcmiminin 2-5

%-ni təşkil edir. Baş Qafqazın cənub yamacında həmin qrup çaylara onun cənub-şərq qurtaracağında (Ağsuçay, Girdimançay və Göyçay) rast gəlinir.

Mühüm dərəcədə yağış sularının iştirakı ilə, başlıca olaraq yeraltı sulardan qidalanan çaylara Şirvan çayları (Pirsaatçay, Türyançay, Əlicançay, Daşaqılçay və s.) daxildir. Öz axınları boyu bu çaylar Step yaylası kimi təbii maneəyə rast gəldiklərindən onun şimal ətəkləri yaxınlığında səthə çıxan yeraltı sular hesabına əlavə olaraq xeyli qidalanır. Qar suları hesabına qidalanma burada 20%-dən artıq deyildir.

Toplanmış hidrometrik müşahidə məlumatlarına və digər hidroloji informasiyalara əsaslanaraq respublikanın iqtisadi rayonlarında formalaşan və ərazilərə tranzit şəkildə daxil olan çayların əsas morfo-metrik göstəriciləri işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacının bir hissəsini əhatə edən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun çaylarının uzunluğu 88–170 km arasında hövzələrinin sahəsi 572–1840 km², çayların düşməsi isə 1955–3570 m arasında təbəddüd edir. Abşeron – Qobustan iqtisadi rayonlarının ərazilərində mövcud olan çayların uzunluğu müvafiq olaraq 45–106 və 100–199 m arasında təbəddüd edir. Bu rayonların ərazilərində olan çay hövzələrinin sahəsi uyğun olaraq 203 – 800 və 1176–2280 km², bu çayların düşməsi isə müvafiq olaraq 1550–3807 və 827–2411 m hüdudlarında dəyişir.

Cədvəl 3

İqtisadi rayonlar üzrə respublika çaylarının əsas morfo-metrik göstəriciləri

№	Çaylar	Çayın yüksəkliyi, m		Çayın uzunluğu, km	Hövzənin sahəsi, km ²	Çayın düşməsi, m
		Mənbə	Mənsəb			
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu						
1	Türyançay	3680	110	170	1840	3570
2	Göyçay	1980	25	113	1770	1955
3	Girdimançay	2900	15	88	727	2885
4	Ağsuçay	2100	15	89	572	2085
Abşeron-Qobustan iqtisadi rayonu						
1	Sumqayıtçay	2000	-27	198	1751	2027
2	Ceyrankeçməz	800	-27	100	1176	827
3	Pirsaatçay	2400	-11	199	2280	2411

Abşeron-Qobustan iqtisadi rayonunun ərazisində mövcud olan çaylar sululuğuna görə azsulu və quruyan çaylardan ibarətdir. Bu çaylarda hidrometrik müşahidələr aparılan suölçmə işləri Sumqayıtçay, Ceyrankeçməz və Pirsaatçay üzərində yerinə yetirilmişdir. Ceyrankeçməz və Sumqayıtçay çayları üzərində hidrometrik müşahidə məlumatları müvafiq olaraq 12 və 33 ilə bərabər olmuşdur. Pirsaatçay üzərində müşahidə aparılan hidrometrik məntəqələr iki məntəqədən ibarət olmuşdur. Bunlardan birində 14 illik, digərində isə 35 illik hidrometrik axım sıraları qeydə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M.Ə., Rəhimov M.K. Böyük Qafqazın cənub yamacında yayılmış dağ-çəmən-meşə torpaqlarının deqradasiyası // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Dağlıq ərazilərin tarazlı inkişaf problemləri: X cild. Bakı: 2006, s.186-189.
2. Mərdanov İ.Ə., Rəhimova A.S., Mərdanov İ.İ. Yamacların meyilliyi və relyefin enerjisinin yamac proseslərinə təsiri (Girdimançay-Pirsaatçay hövzələri təmsalında) // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. VII qurultay materialları, Bakı: 1998, s. 36-37.
3. Mərdanov İ.İ. Böyük Qafqazın yüksək dağlıq şəraitində torpaq eroziyası prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi// Tətbiqi ekologiya problemləri. Ak. H. Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr edilmiş elmi-metodik konfransın materialları, 3-5 dekabr, Bakı, 2002, s.103-104.

РЕЗЮМЕ

КЛИМАТ БАСЕЙНА ПИРСААТЧАЙ И ГИРДЫМАНЧАЙ

Агаев Т.Д., Мусаева М.А., Алмаммадли М.Г., Алиева Н.Ф.

Ключевые слова: *рельеф, горный ландшафт, климатические условия, подземные воды, воздушные массы, осадки, речной сток*

В статье рассмотрены климатические условия бассейна Пирсаатчай и Гирдыманчай. Эти реки расположены на юго-восточных склонах Главного Кавказского хребта. По геоморфологическому строению территория состоит из плато и средневысотных гор. Объем водных ресурсов в реках, формирующихся на южном склоне, включая Гирдыманчай в летний период, сравнительно больше, чем на других территориях (включая зоны Пирсаатчай). Это объясняется тем, что южный склон является высокогорной зоной.

SUMMARY

THE CLIMATE OF THE BASIN PIRSAATCHAY AND GIRDIMANCHAY

Agayev T.D., Musayeva M.A., Almammadli M.G., Aliyeva N.F.

Key words: *river discharge, relief, mountain landscape, climatic conditions, ground water, air masses, precipitation*

The article deals with the climatic conditions of the rivers Pirsatchay and Girdimanchay. These rivers are located in the south-eastern slopes of the Greater Caucasus mountain range. Geomorphologic structure of the territory consists of plateaus and medium-altitude Mountains. During the summer, the shallow waters of the southern slope, including Girdimanchay formed more than other areas of water resources (including Pirsatchay area). This is explained by the fact that the southern slopes are an area of high mountains.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.05.2016
	Son variant	27.09.2017